



शेतकरी आत्महत्या: कारणे व उपाय योजना

प्रा. डॉ. गिन्हे सुधाकर शामराव

अर्थशास्त्र विभाग,
मत्स्योदरी महाविद्यालय, तिरुथपुरी,
जि. जालना

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. ७५ टक्के लोक शेतीवर आधारित आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही मिश्र अर्थव्यवस्था आहे. भारत हा विकसनशील देश असून कृषी उत्पादनावर अवलंबून आहे. भारतात शेती पुरक व्यवसाय, 'भारत भूमी सुधार' योजना, हरितक्रांती यामुळे कृषी उत्पादनात वाढ झालेली आहे. विकासाच्या फळापासून शेतकरी नेहमी उपेक्षितच राहिला आहे. सततचा नापिकी, सावकारी कर्ज व बँकेची थकबाकी, आरोग्याचा वाढता खर्च, मुलांच्या शिक्षणावरील खर्च, मुलीचे लग्न इत्यादी परिस्थितीशी शेतकऱ्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे शेतकऱ्याची स्थिती वाईट झाली. त्याचा परिणामकंटाळून आत्महत्या करण्यात तयार असतात. भारतात १९८९ पासून शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढलेले आहे. भारतामध्ये महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, कर्नाटक, मध्यप्रदेश या राज्यांमध्ये आत्महत्यांचे प्रमाण जास्त प्रमाणात होते. २० ते ७० हजार रूपये कर्जाकडलेले शेतकरी अधिक आत्महत्याकरतांना दिसतात या स्वयंसेवी संस्था, विदर्भ जनसमिती यांनी समस्येवर लक्ष वेधले. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर विचार केला जात आहे.

आत्महत्तेची व्याख्या:—

- १) "शेतकऱ्यांसमोर आलेल्या संकटातून बाहेर पडण्याची शक्ती संपवून स्वतःहून जीवन संपविणे,
स्वतःहून मृत्यूला कवटाळणे म्हणजे आत्महत्या होय."
- २) "व्यक्तीने स्वतः केलेल्या सकारात्मक आणि नकारात्मक कृती करतांना अप्रत्यक्षरित्या व्यक्तीचा मृत्यू घडून येत असतो त्यास आत्महत्या असे म्हणतात"
- ३) "जीवन असह्य होणे व संकटासमोर न जाता येणे व जीवन संपविण्याचे कृत्यकरणे यास आत्महत्या असे म्हणतात"

संशोधनाची उद्दीष्टे :—

१. शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
२. शेतकरी आत्महत्याकरण्याच्या करणाचा अभ्यास करणे.
३. शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी किंवा थांबविण्यासाठी उपाययोजना सांगणे.

गृहितके :—

१. भारतीय सर्वात जास्त आत्महत्यामध्ये जास्त प्रमाण महाराष्ट्र राज्याचे आहे.
२. विदर्भात महाराष्ट्राच्या इतर तुलनेत आत्महत्येचे प्रमाण जास्त आहे.



भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या (१९९७-२०१०):-

अ.क्र.	राज्य	संख्या
१	कर्नाटक	२७५५२
२	महाराष्ट्र	४७४१७
३	आंध्रप्रदेश	२८२९८
४	मध्यप्रदेश व छत्तीसगड	३८०१४
	एकूण	१४१२८१

स्रोत : <http://en.wikipedia.org>.

कर्नाटक २७५५२, महाराष्ट्र ,४७४१७, आंध्रप्रदेश २८२९८, मध्यप्रदेश व छत्तीसगड ३८०१४ अशा एकूण राज्या पैकी महाराष्ट्र राज्यात सर्वात जास्त ४७४१७ अशी आत्महत्येचे प्रमाण आहे. भारतामध्ये डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन यांनी हरितक्रांतीसाठी प्रयत्न केला आहे आज आपण पाहतो तत्कालीन बियाने किडनी रोगांना प्रतिकार करण्यास सक्षम नसल्याने कृषी उत्पादनावरील अवास्तव खर्च वापर, जमीनीवरील क्षारांच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. नियमित मान्सूम नसणे, अति वाऱ्यामुळे पावसाचे प्रमाण घटले आहे. जमीनीची पाणी पातळी खोल गेली आहे त्यामुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती बिकट होत आहे. वरील तक्यामध्ये आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश व छत्तीसगड, कर्नाटक या पेक्षा महाराष्ट्र राज्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचे प्रमाण खूप जास्त आहेत.

महाराष्ट्र राज्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

२००८	१९६६
कोकणात	२
नशिक	१७२
पुणे	१२०
औरंगाबाद	२८५
अमरावती	१०६१
नागपुर	३२६
२०१३ राज्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	१२९६
नशिक	१७०
पुण्यात	३७
औरंगाबाद	२०७
अमरावती	७०५
नागपुर	१७७
२०१८ राज्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या २७६१	
विदर्भात	१२९७
मराठवाड्यात	९४७
गेल्या पाच वर्षातील शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण	



सन २००८ ते २०१८ या काळात महाराष्ट्र राज्यातील आत्महत्याचे प्रमाण

अ.क्र.	वर्ष	शेतकरी आत्महत्या
१	२००८	१९६६
२	२००९	१६०५
३	२०१०	१७४१
४	२०११	१५१८
५	२०१२	१४७३
६	२०१३	१२९६
७	२०१४	१९८१
८	२०१५	३२६३
९	२०१६	३०६३
१०	२०१७	२९७१

First Published on January 25, 2019 3.00 pm

Tags- Republic Day 2019

स्रोत : १. अँग्रेवन (सकाळ) १५ जानेवारी २०१६

२. लोकसत्त २५ जानेवारी २०१९

२००८ मध्ये १९६६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. त्यामध्ये वाढ झाली आणि २०१५ मध्ये ३२६३ झाली यानंतर अलीकडच्या काळात स्वस्त धान्य दुकानातून शेतकऱ्यांना दोन रूपयांत गहुतांदुळाचा पुरवठा केला जातो तसेच आजारपणात दिलासा देणारी शेतकरी आरोग्य विमा योजना, नैसर्गिक आपत्तीतून मिळणारी थेट मदत तसेच बळीराजा चेतना अभियान या सर्व मदतीमुळे २०१७ मध्ये २९७१ एवढ्या कमी आत्महत्या झाल्या शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी महाराष्ट्र शासनाने २००५ मध्ये १०७५ कोटीचे पॅकेज रूपयांचे पॅकेज जाहीर केले. शेतीत कर्ज व्याज दरात कर्ज देणे व्यापक दरातकर्ज, शेतीमालाला योग्य भाव परंतु पुढील काळात हे झाले नाही. जानेवारी २०१६ राज्यात सत्ताबदल झाला तरी राज्याचे कृषी धोरणात असंख्य त्रुटी असल्याचे तज्ञांचे मत आहे. सरकारने कृषी धोरणात अमुलाग्र बदल केला पाहिजे यासाठी तेलंगणाचे आदर्श समोर ठेवावे. देशात सर्वाधिक शेतकरीआणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या. देशात राष्ट्रीयगुन्हे नियंत्रण ब्युरोने (एन.सी.आर.बी.) २०१६ साली शेतकऱ्यांना आत्महत्याकेली. तिसऱ्या क्रमांकावर मध्यप्रदेश आहे. एन.सी.आर.बी. २०१४ मध्ये भारतात ४००४ शेतकरी आणि शेतमजुरांनी आत्महत्याकेली. २००६ मध्ये वरील तक्त्यानुसार सर्वात जास्त आत्महत्या ४४५३ झाल्या आहेत.

शासनाची कर्जमाफीची घोषणा

पश्चिम महाराष्ट्र — ५४ टक्के मराठवाडा — २४ टक्के विदर्भ — २० टक्के कोकण — २ टक्के

शेतकऱ्यांना आत्महत्या रोखण्यासाठी सन २००८ मध्येतत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनीकेंद्रीय अर्थसंकल्पत कर्जमाफी व व्याज सवलती ६१ हजारकोटी रूपयांचे पॅकेज जाहीर केले याचा लाभ २३७ जिल्हांना झाला. ६० ते ६५ टक्के मोठ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबल्या नाहीत. कारणकर्ज माफीचा सर्वाधिक फायदा ज्या विभागात शेतकऱ्यांच्या कर्जामुळे आत्महत्या झाल्या नाहीत त्या भागातच अधिक झाला ते पुढील प्रमाणे.

कर्जमाफीचा लाभ विभाग निहाय



अ.क्र.	विभाग	लाभ
१)	पश्चिम महाराष्ट्र	५४ टक्के
२)	मराठवाडा	२४ टक्के
३)	विदर्भ	२० टक्के
४)	कोकण	२ टक्के

स्त्रोत :- दैनिक लोकमत २२ डिसेंबर २००८

शेतकऱ्यांना बँका मोट्या प्रमाणात पिककर्ज देतात मात्र हेच प्रमाण महाराष्ट्र उर्वरीत भागात कमी असल्यामुळे शेतकऱ्यांना बँकाकडून पिककर्ज मिळण्याचे प्रमाण नगण्य आहे त्यामुळे कर्ज माफीचा फायदा पश्चिम महाराष्ट्राला जास्त झाला. विदर्भ व कोकण विभागाला फायदाकमी झालेला आहे.

शेतकरी आत्महत्येची कारणे:-

शेतकरी, आत्महत्याग्रस्त विधवा आणि त्यांच्या कुटुंबीयांना स्वावलंबी बनवण्याचे प्रयत्न करत असतांना शेतकरी यांना आत्महत्या का करावी लागते याची अनेक कारणे सांगता येतील यापैकी काही निवडक कारणे पुढील प्रमाणे.

१. शेतकऱ्यांवर कर्जाचा मोट्या प्रमाणावर असणारा बोजा यामुळे शेतकरी आत्महत्याकरत आहे.
२. उत्पादन खर्च जास्त आणि त्या तुलनेत उत्पादकता कमी असणे
३. त्यातच शेतमालाला मिळणारी किंमत कमी असणे
४. अपर्याप्त व अनियोजित सिंचन क्षमता
५. अपुरा पतपुरवठा
६. शेत जमीनीचे मोट्या प्रमाणावर तुकडीकरण
७. निकृष्ट बी-बियाने व खते आणि त्यांचा मोट्या प्रमाणावर असणाऱ्या किंमती
८. कोरडा दुष्काळ, उशिरा पाऊस, अवकाळी पाऊस, पुर, गारपीट, वादळ अशी येणारी अनेक नैसर्गिक आपत्ती
९. कृषी मालाच्या विक्रीमध्ये येणाऱ्या अनेक अडचणी
१०. शेती व्यतिरिक्त शेतकऱ्यांकडे (उदा. पुरक व्यवसाय) दुसरे कोणतेही साधन नसणे
११. शेतकऱ्यांना शिक्षणाचा व बाजारपेठेच्या ज्ञानाचा अभाव
१२. निसर्गाच्या लहरी पणावर शेती अवलंबून असल्यामुळे निश्चित उत्पन्नाची खात्री नसते.
१३. निसर्ग प्रकोपा मुळे दुबार- तिबार पेरणी व शेतीतील पिकांचे नुकसान
१४. लागवडीसाठी अवश्यक घटकांसाठी भांडवलाची उपलब्धता नसणे
१५. सामाजिक व इतर रितिरिवाजातून, खोट्या प्रतिष्ठेपायी होणाऱ्या मोट्या प्रमाणावरील खर्च त्यामुळे कर्ज मोट्याप्रमाणावर वाढते.
१६. पहिलेकर्ज असतांना पुन्हा नवीन कर्जाचा डोंगर आणखी वाढतो आहे तो कसा कमी होईल, पिककर्ज व इतर कर्जाची परतफेड कशी करावी याची सतत वाटणारी चिंता
१७. पैसे नसल्यामुळे मुलींचे लग्न, हुंडा किंवा इतर कौटुंबिक खर्चाची चिंता
१८. सर्वात मोठी असणारी समस्या म्हणजे घरकसे चालवावे याचा विचार करणेत्यामुळे मानसिक विचाराचे खच्चीकरण होणे.
१९. संकटाचा सामना करण्याचा धीर नसणे त्यामुळे हिंमत खचणे.
२०. आधुनिक बँकींग पध्दती, खाजगी सावकाराला पर्याय होऊ शकत नाही त्यामुळे शेतकऱ्यावरील सावकारी कर्ज वाढते.



२१. पारंपारिक पध्दतीने शेतीकरणे म्हणजे प्रगत शेतीचा अभाव
२२. शासनाकडून मिळणारी तुटपुंजी मदत.
२३. मोट्या प्रमाणावर शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य व त्यातून आलेले नैराश्य
२४. दारिद्र्यामुळे येणारी व्यसनधिनता
२५. आरोग्य विषयक समस्या असणे.

अशी अनेक विविध कारणे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची आपणास सांगता येतील.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी उपायोजना:-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी सामाजिक स्तरावर व शासन पातळीवर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे त्यावर काही उपाय योजना खालील प्रमाणे आहे.

१. सरकारने कृषी क्षेत्रात योग्य नियोजन व निश्चित धोरण आखून त्यांची व्यवस्थित अंमलबजावणी करावी. जेणे करून शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढेल.
२. कृषी, सिंचन, वीज, विज्ञान व तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा यावर सरकारची सार्वजनिक गुंतवणूक मोट्या प्रमाणात वाढवून कृषीक्षेत्रातील उत्पादन व उत्पादकतेमध्ये मोट्या प्रमाणात वाढ करावी.
३. तसेच कृषी क्षेत्रातील अनुदानामध्ये मोट्या प्रमाणात वाढ करावी.
४. सर्व कृषी मालाला उत्पादन घेण्यासाठी येणाऱ्या खर्चावर आधारीत किफायतशीरहमी भाव द्यावा आणि या हमी भावाने कृषी मालाची खरेदी करणारी यंत्रणा त्वरीत सुरू करावी.
५. राष्ट्रीय शेतकरी आयोगाच्या सुचने प्रमाणे भाव स्थिरीकरण निधी प्रस्थापित करावी.
६. पतपुरवट्यांच्या सुविधेत मोट्या प्रमाणात वाढ.
७. दुष्काळ, पुर, गारपीट, अशा नैसर्गिक आपत्तीच्या परिस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांकडील कर्जाच्या परतफेड मुदतीत वाढ करावी
८. शेतकऱ्यांच्या पिकांचा उत्पादन खर्च भरून निघेल इतका पीकविमा देण्यात यावा व त्यांची अंमलबजावणी तात्काळ करण्यात यावी.
९. सरकारने शेतकऱ्यांची सावकारी कर्जातुन मुक्तता करावी तसेच त्यांच्या गहाण पडलेल्या जमिनी परत मिळवून द्याव्यात
१०. प्रत्येक जिल्हातील विशिष्ट फलोत्पादनाला चालना देऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न वाढीसाठी प्रयत्न करावे
११. शेतीवरील रोजगाराचा अतिरिक्त भार कमी करावा.
१२. जमीनीचे तुकडीकरण थांबवावे.
१३. कृषी आधारीत व कृषी पुरक उद्योगांचा विकास करून त्यांना संरक्षण द्यावे
१४. सरकारी पॅकेजचा हिस्सा ज्या भागात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या जास्त होत आहेत त्या भागात मोट्या प्रमाणात देण्यात यावा.
१५. कृषी उत्पादनाचा खर्च कमी होण्यासाठी शासनाने आदानांच्या ;जसे बी-बियाने खते ई.) किमंतीवर नियंत्रण ठेवावे.
१६. गट शेतीकरण्याची पध्दती अवलंबावी
१७. कमी पाण्यावर पिके येतील अशा बी-बियाणांच्या संशोधनावर भर देण्यात यावा.
१८. जमिनीची पत ओळखून पिके घेण्यात यावीत.
१९. सेंद्रिय खताचा वापर करून उत्पादनात वाढ करावी
२०. आधुनिक पध्दतीने शेतीकरण्यासाठी तज्ञांचे मार्गदर्शन घ्यावे



२१. शेतकऱ्यांनी आपल समस्य़ा इतरांनासांगुन त्यावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करावा.
२२. कृषी संजीवनी अभियान राबवावे. यामध्ये गाव तेथे गोदाम उभारून साठवण यंत्रणा उभी करावी, अनुदानीत बियाणांचा पुरवठा करावा.

या सर्व उपायांबरोबरच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येवर प्रामाणिकपणे तोडगा काढायचा असेल तर गावातील ग्रामसभांवर त्यांची जबाबदारी सोपविणे योग्य राहिल. कारण गावात कुणाची अर्थिक स्थितीकमजोर आहे? कोण आत्महत्या करू शकतो? कुणावर भविष्यात आत्महत्येची वेळ येऊ शकते याचे जिल्ह्यामधील गावातील ग्रामसभा दर आठवड्यातून एकदा भरायला हव्या आणि त्यात गावातील अधिक डबघाईस आलेल्या शेतकऱ्यांबाबत आढावा घेण्यात यावा व जे शेतकरी अशा स्थितीत आल्याचे स्पष्ट होत असेल तर गावकऱ्यांनीच त्याचे समुपदेशन करून त्यांना त्यामधुन बाहेर काढले पाहिजे. त्याच्या आपल्याचे लग्न जुळवून देण्याची व ते कमीतकमी पैशात साधण्याची जबाबदारी गावातील लोकांची राहिल. गावातील मध्यम परिस्थितीतील व श्रीमंत लोकांनी मिळून त्याला हवी ती मदतकरायला हवी आणि सुरुवातीला सर्व ग्रामस्थांनी याबाबत एकमेकांशी समन्वय साधून सहकार्य करायला हवे. एका प्रकारे अशा अवस्थेतील व्यक्तीला सर्व ग्रामस्थांनीच दत्तक घ्यायला हवे. लोकप्रतिनिधी व काही समाजसेवी संस्था या प्रक्रियेत चांगल्या प्रकारे जबाबदारी वठवू शकतात परंतु माध्यम ग्रामसभाच असायला हवे. लोप्रतिनिधींनी विकासकामांच्या आधी अशा गावातील लोकांसाठी काही अर्थिक सहकार्य ग्रामस्थांना केलेतर प्रश्न बराच मार्गी लागू शकतो. त्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग सोपा होईल.

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

महाराष्ट्रामध्ये विभागनिहायकृषी उत्पादनात फरक दिसतो. त्यामुळे कोरडवाहू आणि बागायती जमिनीत उत्पन्नाचे प्रमाण भिन्न आहे. त्यामुळे कोरडवाहू जमिनीमध्ये पिकांचे मोठे प्रमाण असल्यामुळे शेतातील उत्पादन खर्च व उत्पन्न यातील तफावत खुपच असते. त्यामुळे मिळणारे उत्पन्न हे कमी असल्यामुळे तो आपल्या गरजा भागवू शकत नाही परिणामी तो कर्ज बाजारीत होत आहे.

संदर्भ सुची

१. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवण्याच्या कशा? प्रा. दिवाकर बोकडे, डायमंड पब्लिकेशन पुणे
२. <http://mr.m.wikipedia.org>
३. अँग्रोवन सकाळ दि. १५ जाने २०१६
४. दैनिक दिव्य मराठी, दिनांक २८ डिसेंबर २०१६
५. mumbaitarunbharat.in
६. farmers suiciding in Indian reasons 2015
७. दैनिक लोकसत्ता
८. भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या परिणाम, विशेष प्रकार अहवाल — के. नागराजन